

SZÜLŐI HÁTTÉR ÉS ISKOLAI SIKERESSÉG A HUSZADIK SZÁZADBAN

NAGY PÉTER TIBOR

Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest

Beérkezett: 2024. augusztus 17., elfogadva: 2024. november 6.

A 20. század első felében az iskolai statisztika mutatta be, hogy milyen az egyes iskolák, iskolatípusok szülői összetétele, az tehát már akkor világossá vált, hogy az alacsony foglalkozási státuszú szülők alulreprezentáltak a magasabb iskolákban. Az 1950-es években ennek megváltoztatására adminisztratív politikai gyakorlat állt fenn, mely azonban 1956 után összeegyeztethetetlen volt a konszolidációval. Az iskolák közötti választás és a szülők társadalmi státusza közötti összefüggést elsőként Ferge Zsuzsa mutatta ki 1959-es adatfelvételen, megelőzve a hagyományosan mintának tekintett francia oktatásszociológiát. Az 1960-as, 1990-es években számos, viszonylag kismintás szociológiai felmérés mutatta be, hogy az „anya iskolai végzettsége” a legerősebb faktor, mely erőbben determinál akár az apa iskolai végzettségénél, akár a család foglalkozási vagy vagyoni helyzeténél. A tanulmány második felében arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Csákó Mihály 1998-ban készített 61-ezres esetszámú adattára minden korábbinál és későbbinél részletesebb elemzést tesz lehetővé a család-iskola kapcsolatról, illetve, hogy az 1970–2001-es népszámlálások 21. században hozzáférhetővé vált személysoros adatbázisa – ahol az „apák” és „anyák” (pontosabban az ilyen funkciót betöltő felnőttek) valamennyi társadalomstatistikai adata összekapcsolható általános és középiskolás, illetve iskolából kimaradó gyerekeivel – az évszázad utolsó harmadának robusztus forrását nyújtja a mai elemző számára.

Kulcsszavak: iskolai egyenlőtlenség, 19–20. század, Ferge Zsuzsa, oktatástatisztika, oktatásszociológia, rekrutáció, népszámlálások

PARENTAL BACKGROUND AND EDUCATIONAL ATTAINMENT IN THE TWENTIETH CENTURY

In the first half of the 20th century, school statistics showed the composition of parents in different schools and types of schools, so it was already clear that parents with low occupational status were under-represented in higher schools. In the 1950s there was an administrative policy exercise to change this, but after 1956 this policy was incompatible with consolidation. The school attendance and the social status of parents was first demonstrated by Zsuzsa Ferge in an 1959 survey, anticipating the French sociology of education – although the French sociology is traditionally regarded as the „model”. In the period 1960–2000, a number of relatively small sociological surveys showed that „mother’s education” was the strongest factor, it was stronger determinant than either father’s education or the family’s occupational or wealth status. In the second part of the paper, we point

Levelező szerző: Nagy Péter Tibor, Wesley János Lelkészképző Főiskola. E-mail: nagy.peter.tibor2014@gmail.com

out that Mihály Csáki's 1998 data set of 61 000 cases provides a more detailed analysis of the family-school relationship than ever before or since. The personal database of the 1970–2001 censuses, became available in the 21st century, where all the social statistics of 'fathers' and 'mothers' (or more precisely, adults performing this function) can be linked to their children who visit primary and secondary school, and who has dropped-out, provides the modern analyst with a robust resource for the last third of the century.

Keywords: educational inequalities, 19–20th century, Ferge Zsuzsa, statistics of education, sociology of education, recruitment, census

Az oktatásstatistika majd az oktatásszociológia egyik legalapvetőbb (mondhatni közhelyszerű) megállapítása, hogy a család társadalmi ranglétrán elfoglalt helye (amit a legtöbb kutatásban a szülők iskolázottságával, foglalkozási csoportjával, jövedelmi/vagyoni viszonyaival fejeznek ki) nagyon erősen befolyásolja a gyermek tanulási útját, mely utóbbit a kvantitatív tanulmányok a

- a) tanulmányi eredményességgel, osztályzatokkal, kompetenciaszintekkel
- b) (összesen, illetve meghatározott életkorig) elvégzett iskolai évekkkel, iskolából való kimaradással
- c) előnyösebb iskola választási esélyével

fejeznek ki.¹

A kvalitatív elemzések a „problémás” gyerekekről, viselkedési zavarokról, pszichés zavarokról, fiatalkori kriminalitásról, ha nem is kizárólagosan, de általában a szülőkre jellemző társadalmi jelenségeket tárnak fel fő okként: szegénységet, alkoholizmust, abúzust, csonka családot, átlagnál gyengébb lakáviszonyokat, „túlzott” munkavállalást, illetve mindezekre a körülményekre nem megfelelően reagáló iskolát, gyermekvédelmi intézményrendszert vesznek számba.

Hasonlóképpen közhelyszerű, hogy a szülő (ill. gondviselő) társadalmi helyzettel ugyan összefüggő, de minden társadalmi csoporton belül mégiscsak diverz *aktivitása* mindenféle módon javítja/rontja a tanuló iskolai eredményességét. Ilyen „aktivitás” a gyermek fejlődése, iskolaválasztása szempontjából előnyös vagy hátrányos szülői munkahelyválasztási stratégia, lakóhelyválasztási stratégia, szexuális partnerek megválasztása és váltogatásának gyakorisága, nyugodt vagy zaklatott tanulási körülményeket jelentő életmód biztosítása, a „gyerekevelésre” (akármit is jelent az) fordított idő és a „minőségi idő” családi eloszlása – illetve ezek különböző elemeinek adott preferencia – stb., az „elégségesen jó” anya/apa fogalmával kapcsolatos *elégtelenségi küszöb* kapcsolatos családi felfogás, s nem utolsósorban az iskolával való együttműködés stb. Szóval mindaz, amit az iskolázottság, illetve a foglalkozás erősen befolyásol, de mégiscsak hagy az egyéni, konkrét szülőnek bizonyos szabadságfokot.

Ebből következően a közbeszédben – a diagnózis mellett – egyszerre folyik két „sollen diskurzus” is. Az egyik arra irányul, hogy az iskola valamiféle erre ható tevékenységgel hogyan *ellensúlyozza* azt, amit a szülők hátrányos társadalmi helyzete a gyermek tanulmányi útján jelent. Azzal a sajátos ellentmondással, hogy a szülő társadalmi helyzete csak kisebb részben a szülők *tudatos* iskolaellenes aktivitásán, eltérő értékrendjén stb. keresztül hat a tanulmányi eredményességre, sokkal inkább az iskolának a „normál tevékenységén” – azaz az írásos-olvasásos közeg, feladatrendszer orthonitól eltérő voltán – keresztül hat. A másik diskurzus pedig a szülők befolyásolását, tanítását, nevelését, együttműködésre késztetését stb. tűzi ki célul. Annak elmondását kísérli meg, hogy ha az alsóbb társadalmi csoportokhoz tartozó egyén másképpen (az iskolában uralkodó pedagógiai felfogás sze-

¹ Köszönet Karády Viktor tanácsaiért. Köszönet az inclusion4schools.eu projektnek.

rint) viselkedik, mint társadalmi csoportjának az átlaga vagy ahogyan azt szüleitől látta, akkor az pozitívan kihat majd a gyerek tanulmányi teljesítményére. A társadalmi normát – felsőbb csoportok normáját – várná el az alul lévőktől. Vagy: arra tanítja a szülőt, hogy – saját normáihoz képest más-képpen – hogyan nevelje a gyermekét.

Míg a legismertebb társadalmi összefüggés a család egészének hátrányos helyzete és a tanuló iskolai eredményessége között van, a „szülői hatás” szűkebb értelemben is használható, miszerint vannak a *tanuló és szülő közös* tulajdonságai között iskolai hátrányt növelő körülmények (pl. lakóhely, vallás, etnikum) –, de az adott hátrányú csoporton *belül* a szülők valamely társadalmi tulajdonsága (foglalkozás, iskolázottság, kriminalitás) növeli vagy csökkenti ezt a hátrányt.

Bár nagyon érdekes téma az egész huszadik századra, s különösen annak második felére nézve a „szülők nevelése”, a „szülők megszervezése”, illetve a „szülők használata” az iskola céljaira, ebben az írásban csak arra az aspektusra tudunk kitérni, hogy a szülők különféle társadalmi csoportokhoz való tartozása miképpen érinti az iskolai eredményességet.

Írásunk hangsúlyozottan csak a *huszadik század ez irányú vizsgálatának lehetőségére* terjed ki, nem veszi számba a 21. század számos nemzetközi és nemzeti eredménymérését és társadalmi háttér mérését. Írásunkban rá fogunk mutatni, hogy a 20. század első felében még az *iskolai statisztika* mutatta be, hogy milyen az egyes iskolák, iskolatípusok szülői összetétele, az tehát már akkor világossá vált, hogy az alacsony foglalkozási státuszú szülők gyermekei alulreprezentáltak a magasabb iskolákban. Az 1950-es években ennek megváltoztatására adminisztratív politikai gyakorlat állt fenn, mely azonban 1956 után összeegyeztethetetlen volt a régi értelmiséget, régi polgárságot megbékíteni kívánó konszolidációval. Az iskolaválasztás és a szülők társadalmi státusza közötti összefüggést elsőként Ferge Zsuzsa mutatta ki 1959-es adatfelvételen, megelőzve a hagyományosan mintának tekintett francia oktatásszociológiát is. Az 1960-as, 1990-es években számos, viszonylag kismintás szociológiai felmérés mutatta be, hogy az „anya iskolai végzettsége” a legerősebb faktor, mely erősebben determinál akár az apa iskolai végzettségénél, akár a család foglalkozási vagy vagyoni helyzeténél is. A tanulmány második felében arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Csáky Mihály 1998-ban készített 61-ezres esetszámú adattára minden korábbinál és későbbinél részletesebb elemzést tesz lehetővé a család és az iskola kapcsolatáról. Másrészt arra is felhívjuk a figyelmet, hogy az 1970–2001-es népszámlálások 21. században hozzáférhetővé vált személysoros adatbázisa – ahol az „apák” és „anyák” (pontosabban az ilyen funkciót betöltő felnőttek) valamennyi társadalomstatistikai adata összekapcsolható általános és középiskolás, illetve iskolából kimaradó gyerekeivel – az évszázad utolsó harmadának robusztus forrását nyújtja a mai elemző számára.

Előző évszázadok

A fenti „megállapításcsokor”, „közhelycsokor” az empirikus szociológiai kutatások előtti időkre tekinthet vissza – nem számszerűsített, de irányát tekintve egyértelmű formában.

A tényt, hogy az egyes iskolákba járó tanulók társadalmi összetétele különböző és ez összefügg a tanulási eredményességgel, az iskolák mindig is érzékelték. Erre mutatnak az iskolafenntartóktól más hatóságoknak, illetve az iskolák vezetőitől az iskolafenntartóknak szóló főképp panaszos levelek már a 16–18. századból, melyek pl. kiemelik, hogy „más iskolákkal szemben” az éppen szóban forgó iskola szülői társadalmának anyagi ereje kicsi ahhoz, hogy az iskola épületfelújításához vagy eszközállomány-megújításához hozzájáruljon. A tanulók által mutatott *kollektív* teljesítményt a fenntartók képviselői mindig is megítélték valahogy. Az úgynevezett püspöki, esperesi vizitációk – ezt egészítette ki (néhány iskola vonatkozásában) a világi támogató főkegyúr, a birtokos vagy a város nevében eljárók látogatásai – bíráló-minősítő megjegyzéseivel kapcsolatban az iskola részéről mindig elhangzik az érv, hogy a tanulók egy része szegény, s a szegény tanulók otthoni tanulási körülményei,

az iskola látogatásához szükséges ruhák, cipő hiánya, az alultápláltság, a családi élet „zavarai” – szellemi teljesítményre kiható következményei – alacsonyabb teljesítményt tesznek lehetővé. (Ugrai 2011; Sasfi 2013)

A tanulókról vezetett nyilvántartásokba – személysoros beiratkozási anyakönyvekbe – jóval az állami statisztikai adatgyűjtést megelőzően bejegyzés került, mely a tanuló eltartójának foglalkozásáról vagy jogállásáról tájékoztatott, olyan adatról tehát, melyet az iskola vagy az egyetem *elvileg nem használt*, hiszen az iskolák, az egyetemek *mindig* is azt állították, hogy a jegyeket és a végbizonyítványokat, diplomákat *kizárólag* tanulmányi teljesítmények alapján osztják. (Ilyen értelemben az iskola által osztott érdemjegyek, bizonyítványok érdemelvűek – ellentétben a világi és egyházi tisztségekkel, birtokadományokkal, melyeket a középkor, kora újkor felfogása szerint *igenis legitim volt* elődök érdemeiért vagy egyszerűen a királynak tetsző szavakért adni, kapni.) Azt is állították továbbá, hogy az iskolák (és kollégiumaik stb.) működési rendjét a magas és alacsony társadalmi státuszú diákoknak egyaránt be kell tartaniuk, s ha ezt nem teszik, elvileg kizárólag a cselekmény súlyának megfelelő mértékű büntetésben lehet részük. Közben persze mindenki tudta (s a kollégiumtörténeti vizsgáldások ezt visszamenőleg is alátámasztják), hogy a történelmi neveket viselők kisebb fegyelemsértései más megítélés alá esnek, mint az alacsonyabb státuszúakéi. (Bajkó 1992)

Nyilvánvaló azonban, hogy a döntéshozók, és pedig nemcsak az egy-egy diák jegyeiről, sorsáról döntést hozók, hanem az egyes – időben egymást követő – állapotokat összehasonlítókat vagy éppen az egyes iskolákat összehasonlítókat, az iskolára vagy az egyházmegyére vonatkozó szervezeti döntéseket mérlegelők valamilyen mértékben és értelemben „összesítették” a szülők foglalkozásáról, rendi jogállásáról szóló információkat. Ha máshogy nem, hagyták, hogy fejükben megformálódjon egy kép egy-egy időpontbeli megfigyelésről vagy egy-egy iskola társadalmi háttéről (Feitl 2004).

A huszadik századra vonatkozó régebbi adatok

Az 1890-es évektől kezdve a közép- és felsőfokú iskolázás vonatkozásában az országos statisztikai adatgyűjtés kimutatja a szülő foglalkozását, immár előre eldöntött társadalmi kategóriák szerint. (Amiből persze az is következett, hogy a helyi összesítések is veszítettek kategóriális sokszínűségükből, a tanulókat a központilag kialakított kategóriákba sorolták, eltűntek az archaikus vagy a csak helyi társadalomban szokásos kategóriák. Akik a vidéki magyar városok helyi társadalomtörténetét ismerik, tudják, hogy milyen fontos volt, hogy a szülők között valaki – pénzkereső foglalkozása mellett – szőlőtulajdonos vagy tagja valamilyen városi testületnek, születésénél fogva részese valamilyen rendies szabadságnak – az ezekre vonatkozó utalások az országos kategóriákba természetesen nem mentődtek át.)

Tulajdonképpen az előre kialakított kategóriákba való besorolástól kezdve *intézményesen biztosított*, hogy a tanulói eredményesség és a szülők társadalmi háttére közötti összefüggés nyilvános legyen. (Mármint abban az értelemben, hogy az alsó-gimnáziumba járó tanulók társadalmi összetétele különbözött a felsőgimnáziumba járókéétól.)

Az iskolai értesítők nem közlik ugyan egyenként a tanulók társadalmi státuszát (legfeljebb közvetett jelzésként a szegénységre kapható tandíjmentességet, s az iskolák gyakran jelzik a névsorokban a vallást – ami része a társadalmi státusznak), de elvileg az érettségi jegyek standardságát (legalábbis az év végi jegyeknél nagyobb standardságát) az érettségi biztosok jelenlétükkel ellenőrzik, tehát az előnyösebb társadalmi háttérrel rendelkező iskola jobb tanulmányi átlagteljesítménye valamiféle országos átlaggal szemben logikus előfeltevés. A „magasabb szülői státusz – magasabb életkorig tartó iskolázás” várakozásnak ugyanakkor ellentmondott, hogy a saját kis bolttal rendelkező, zsidó kispolgársághoz tartozó szülők gyerekek negyedikes gimnazista korban mutatott gyenge tanulmányi eredményére szívesebben reagálnak a gyerek tanulmányi karrierjének megszakításával (és a gye-

rek fokozatos munkába állításával), mint a közhivatalból élő és gyermeküknek is közhivatalt (magukénál nem alacsonyabbat) szánó szülők. Utóbbiak akár évvessztés árán is, akár kifejezetten gyenge érettségihez kívánják juttatni gyerekeiket – ahogyan ezt Karády Viktorral közös, több százezer diák anyakönyvén alapuló kutatásaink kimutatták. (A „dolgoz rendjét” képviselő huszadik századi francia tanárok – Boudon megfigyelése szerint – hasonlóképpen a magasabb társadalmi státuszú gyerekek alacsonyabb teljesítményére inkább kerestek „magyarázatokat” és „megoldásokat”, mint az alacsonyabb státuszú gyerekek hasonló teljesítményére. Utóbbiak teljesítményhiányának „megoldása” az eredménynek megfelelő alacsonyabb státuszú iskola, fizikai munkásság felé vezető pálya választása számukra.) (Karády 1997, 1997a, 2012, 2012a; Feitl 2004; Sasfi 1997)

Visszatérve a 19–20. századi magyar statisztikára: akkori és történelmi köztudomás szerint egyaránt a szülő gazdasági ágazatokban való elhelyezkedése kifejez egy hierarchiát. A közszolgálatok és szabadfoglalkozások körében foglalatossodó apák (és a katonatisztek) hagyományosan a legiskolázottabbak, a gazdasági szférában pedig a kereskedelem (és a jóval kisebb pénzügyi szektorban) tevékenykedők iskolázottabbak, mint az iparban és pláne a mezőgazdaságban megélhetést találók.

A statisztika másféle tagolást is tartalmazott, önállókat, tisztviselőket és segédszemélyzetet különöbztetve meg. Köztudomású volt (bár először ezt csak az 1910-es népszámlálás igazolta), hogy a tisztviselők a legiskolázottabbak, az önállóak (iparosok, kereskedők és birtokosok), valamivel kevésbé, a segédszemélyzet még kevésbé, a legiskolázatlanabbak pedig a paraszti tömegek, az agrár-proletariátus, a cselédség.

A szülői népesség foglalkozási összetételét mutató statisztikai táblák – melyek az egyes, évenként, külön füzetben kiadott polgári vagy középiskolai értesítők végén jelentek meg – nemcsak a tanügyigazgatás, hanem az iskola helyi közönsége, a helyi iskolapiac szempontjából is alkalmasak voltak arra, hogy az iskola *potenciális szülőpiacát* tájékoztassák. Ez a tájékoztató funkció 1900-ban biztosan jelentősebb volt, mint pl. 1870-ben.

Egyrészt nagyszámban nyíltak polgári iskolák, melyek az elemi iskolai ötödik osztályba lépésnél intellektuálisan többet ambicionáló, illetve gyermekeiket az elemi iskola ötödik osztályába járató paraszti-segédmunkási háttérű gyerektömegektől elválasztani kívánó iparos-kereskedő-szakmunkás szülők számára vonzó alternatívát nyújtottak, másrészt gyorsan növekedett a nem annyira szakképző intézménynek, mint modern középiskolának nevezhető felsőkereskedelmi iskolák száma, legalábbis a modern városokban.

Az 1883-as minősítési törvény a teljes közsférára – melynek nemcsak a helyi és állami közigazgatás s fegyveres testületek, hanem a vasút is része volt (valamint a helyi közipar: gáz, elektromos- és vízművek, csatornázás, posta, városi közlekedés) – pontosan szabályozta, hogy mely alkalmazotti állásokhoz kell négy, illetve nyolc középiskolai osztályos végzettség. E tekintetben egyenrangú volt a gimnáziumi/reáliskolai osztályoknál sokkal könnyebben elvégezhető polgári, illetve felső kereskedelmi és tanítóképző, mely utóbbiak a polgári iskolára is épültek. A felsőkereskedelmi iskolai végzettség pedig annak ellenére nyolcosztályos végzettségnek számított, hogy négy polgári iskolai évre épülő három felsőkereskedelmi iskolai évvel, összesen tehát hét (négy elemi iskola elvégzése utáni) iskolai évvel megszerezhető volt.

Hasonlóképpen megnövelte az iskolák közötti szülői választás motivációját és mozgásterét, hogy 1870-ben (kevés kivétellel) csak felekezeti iskolák voltak, a felekezetek közötti társadalmi versengés viszonyai között nagyon erős döntés volt, hogyha valaki katolikusként protestáns iskolába járatta a gyereket.² Ráadásul erre a társadalmi motiváció éppen csökkenőben volt, hiszen a liberális katolikus szülők – az 1849–1867-es időszakkal szemben – éppen liberális katolikusok hivatalokba kerülé-

² <https://archive.org/details/dasungarischeun00minigoog/page/n489/mode/2up?q=statistikai+1884> (p. 478.)

sét tapasztalhatták meg, s az egyház maga sem helyezkedett ellenzéki pozícióba. 1890 után azonban ez fokozatosan megváltozott. A szülők számára iskolaválasztási alternatíva állt elő a negyedik tanulmányi év (fő szabályként tízéves korban) és a nyolcadik tanulmányi év végén (fő szabályként tízennéves korban) egyaránt. Ez minden helyi társadalomban az iskola profiljának egyértelműsödéséhez vezetett, ami a magyar városok többfelekezetiisége, illetve a politikai katolicizmus 1890 utáni aktivizálódása miatt egészen komplikált iskolapiac létrejöttét eredményezte: ha az adott városban működő gimnázium – társadalmi rétegződési szempontból a természetes iskolaválasztás a helyi alsóközéposztálynak – szerzetesrendi iskola volt, a helyi felekezeti és világnézeti viszonyok, politikai viszonyok kisebb-nagyobb békétlensége esetén számos szülőcsoport választhatta inkább a felekezetiileg semleges helyi polgári iskolát vagy a szomszéd város gimnáziumát. (Balogh–Gergely 1993; Döbörné Fízel 2018)

A szülőfoglalkozás statisztikai adataiból a század első két évtizedében országosan látni lehetett, hogy az iskolai piramisban felfelé haladva a szülők mind nagyobb része tartozik az iskolázottabbnak vélelmezhető csoportokhoz, sőt ennek a differenciálódásnak a mértéke a kategóriák évtizedes változatatlansága miatt idősorosan is elemezhető volt, vagy lett volna.³

A Hohenzollern- és különösen a Habsburg-birodalom⁴ statisztikai hagyománya e „függőleges tagozódás”, illetve a termelési viszonyokhoz köthető tagozódás mellett felekezeti⁵ és nemzetiségi egyenlőtlenségeket is kimutatott.⁶ (A felekezetek és anyanyelvi csoportok egyenlősége ellenére közzismert volt, hogy görögkeletiként, románként, szerbként az ember hátrányos helyzetben van, hogy számos városban olyan vallási kisebbséghez tartozik, melynek nincs helyben iskolakínálata.)

Az ezzel kapcsolatos közkeletű megállapításokra oktatáspolitikák épültek, agrárpártok és szociáldemokraták (Agárdi 2003; Varga 1999) a parasztok és munkások alacsony arányát használták érvanyagul, míg az antiszemita pártok erőteljes társadalmi nyomással, illetve – 1919 utáni – jogszabályokkal kívánták segíteni vagy kiszorítani a preferált vagy diszpreferált társadalmi csoportokat.

A népiskolázásban a szülői szegénységből a tandíjfizetésre való „képtelenség” következett, mely olyan feszültségeket halmozott fel, hogy (1907-re) inkább a népiskolai oktatás ingyenessége mellett döntött a magyar parlament. A szegénységből – főleg a paraszti szegénységből – következett továbbá a gyerekek bevonása a családi gazdaságba, amiből nemcsak a – hatóságilag nem szankcionálható – rossz tanulmányi eredmény, hanem a tankötelezettség körébe eső mulasztások felhalmozódása is következett. A tankötelezettség-szegéssel kapcsolatos büntetések behajthatatlanságából (ami a túl alacsony jövedelemmel függött össze) az apa elzárása (a büntetés „leülése”) következett, amit a családi gazdaság úgy reagált le, hogy még inkább munkába állította az iskoláskorú gyereket. (Ebből azután az a nem túl gyakran hangsúlyozott összefüggés is következett, hogy a „nép” gazdasági érdekeire hivatkozó politikai döntések nem feltétlenül estek egybe a nép gyermekeinek felemelésére hivatkozó preferenciákkal – például mindkét világháborút követő földosztás olyan minigazdaságok létrejöttéhez vezetett, amelyek megnövelték a még iskoláskorú gyerekek munkába állításával kapcsolatos családi érdekeltséget. Azaz a „földosztó mozgalmak” objektíve rontották az iskolai-társadalmi mobilitás esélyét.)

³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_07/?pg=22&layout=s

⁴ Ma már alámerült, de a 19. században nyelvpolitikai küzdelem tárgya volt, hogy a számos értelemben – s főleg nemzetközi szempontból – egységes aktorként kezelhető két közép-európai szövetségi államot hogyan nevezzék. Ferenc József környezetében az Osztrák–Magyar Monarchiává alakult (s magyar sajtóban, történetírásban így nevezett) állam két felét birodalomrészeknek nevezték, s bár 1870 és 1910 között a magyar hírlapnyelv – az Arcanum ADT Pluszban végzett vizsgálódásunk szerint – csak minden tizedik alkalommal nevezte a Berlin fővárosú, egyetlen kancellár által irányított országot német birodalomnak, a huszadik században született emberek számára a harmadik birodalom fogalma bevéste, hogy az volt a második német birodalom.

⁵ Vö. Karády 1997 és ennek reflexióját: *Magyar Pedagógia*, Vol. 98 (1998). No. 1. pp. 72–77.

⁶ Vö. *Educatio*, Vol. 2 (1993). No. 2. pp. 253–269 és *Iskolakultúra*, Vol. 12 (2002). No. 5. pp. 53–65.

Az egyes szülői csoportokat kizorító, illetve támogató mozgalmak közül a századforduló munkásgimnáziumait⁷ vagy a népi értelmiségiek – parasztság gyermekeit segítő – kezdeményezéseit említhetjük, a jogszabályok közül pedig a zsidóság korlátozását célba vevő, Európában elsőként⁸ bevezetett egyetemi *numerus clausus*, sőt a középiskolai *numerus clausus* kísérletét vagy a közalkalmazottak gyerekeinek továbbtanulási segítséget nyújtó Horthy-ösztöndíjat.⁹

A tanügyigazgatás azt is érzékelte, hogy a tanulmányi eredmények – akár tantárgyspecifikusan is – összefüggének a tanulók szülői csoport-hovatartozásával. Ennek legdöbbenetesebb bizonyítéka, hogy amikor a zsidó vallású tanulók felsőoktatásba lépését korlátozó *numerus clausus* módosítása – nemzetközi nyomásra – elkerülhetetlenné vált, s a kultuszminiszter és a miniszterelnök 1927-ben azon töprengett, hogy a módosítandó törvényben szereplő „népfajok aránya” kifejezés helyébe milyen olyan arányosságot lehetne találni, mely az eredeti célt, azaz a zsidó hallgatók arányának korlátozását mégis megvalósítja, Klebelsberg felvetette, hogy a középiskolai testnevelésjegyekben mutatott kiválóságot felsőoktatási felvételi kritériumok közé kellene iktatni.¹⁰

Nemcsak az volt tehát ismert Bethlen és Klebelsberg számára, hogy az általános középiskolai tanulmányi eredményesség szóba sem jöhet zsidókat korlátozó eszközként (hiszen a zsidók tanulmányi eredményei szisztematikusan jobbak), hanem az is, hogy a testnevelésjegy ez alól kivételt képez. Erről az összefüggésről, amit a történeti szociológia – nevezetesen Karády Viktor tanulmánya – bő fél évszázaddal később írt le, a kortársak nem beszéltek, de a tanügyigazgatás élén álló miniszter ennek tudatában volt.

A tanulmányi eredmények szülő-csoportszintű irányítása a tanügyigazgatástól sem volt idegen: egy kultuszminisztériumi államtitkár emlékiratai tanúsítják, például, hogy a visszacsatolt felvidéki iskolák érettségi biztosául kinevezett személyek instrukciót kaptak arra, hogy keresztény középosztályi háttérű magyar gimnazisták összeredményei mindenképpen legyenek jobbak, mint a többieké.¹¹

A statisztikai adatok azt is tükrözték, hogy nem egyszerűen az iskolatípusok „függőleges hierarchiája” határozta meg, hogy magasabb iskolatípusok magasabb szülőfoglalkozású társadalmi csoportokat vonzottak, hanem speciális összefüggések is voltak, pl. a férfi-tanítóképző szülőfoglalkozási-társadalmi összetétele különbözött a női tanítóképzőétől (bár ezt a kortársak nem reflektálták).

A második világháború után a fizikai dolgozók gyermekeinek részarányát a középiskolákban és az egyetemeken – melynek alacsonyosságát a Horthy-korszakban először a szociáldemokrata Földes Ferenc tette „sérlemzőleg” szóvá – részben mozgalmi eszközökkel, részben jogszabályi preferenciákkal emelték. Megakadályozták például, hogy a középiskolák csak latinul némiképp tudó általános iskolásokat vegyenek fel vagy lehetővé tették a munka melletti érettségi szerzését, minimalizálva a tandíjat, kapukat nyitva a nők előtt stb. 1949-től jogszabály intézkedett a származás szerinti kategorizálásról, mely – legalábbis az ötvenes évek elejére „kiforrott” változatában – hatfelé bontotta a szülői népességet, 1945 előtti (sőt gyanúnk szerint a zsidó kispolgársággal szembenálló megfontolásból), 1938 előtti foglalkozása alapján besorolva mindkét szülőt. (Az 1938–1939-es zsidótörvények miatt számos zsidó vállalati kistisztviselő 1938–1945 között iparosként élt tovább. Tehát amikor az eredeti, „1945 előtti állapot”-ot figyelembe vevő rendelkezést, gyakorlatot „1938 előtti állapotot figyelembe vevő” gyakorlatra módosították, ezeknek a szülőknek a gyerekei eggyel előnytelenebb kategóriába kerültek.)

⁷ https://epa.oszk.hu/03300/03300/00015/pdf/EPA03300_konyv_es_neveles_2018_3_091-104.pdf

⁸ Oroszországban a 19. században volt ugyan *numerus clausus*, de amikor 1919 után a magyar *numerus clausus* érdemben felmerült, ezt már természetesen törölte az új orosz rendszer.

⁹ Vö. *Magyar Pedagógia*, Vol. 85 (1985). No. 1. pp. 182–189.

¹⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_VSK_Bethlen-Istvan_titkos_iratai/?pg=261&layout=s

¹¹ <https://www.magyarpedagogia.hu/index.php/magyarpedagogia/article/view/561/547>

A nem munkás és nem paraszt kategóriába esőkkel szemben arányuk leszorításával, az úgynevezett X kategóriásokkal (az 1938 előtt kizsákmányoló foglalkozásának minősíthetőkkel szemben) szinte teljesen elzárkózó továbbtanulási rendszer persze nem illett össze az ötvenhat utáni konszolidációs törekvésekkel. (Kádár János 1959. február 27-én a rendszerellenes aktivitást személyesen ki nem fejtő, „osztályidegen szülő” gyerekének tanulni engedését szorgalmazza,¹² Aczél György 1960. november 18-án általában is a származási kvóták eltörlése mellett érvel.¹³) Az 1962-es – konszolidációt lezáró – pártkongresszus után a „művelődésügyi miniszter 3/1963 (V.19.) MM számú rendelete a felsőoktatási intézményekben való felvétel szabályozásáról” törli el a felvételi kvótákat, tehát az 1963-ban felvételizőkre a módosítás már vonatkozott. (Vö. Sáska 2006)

Ferge Zsuzsa

A tanulók szüleinek társadalmi piramisban elfoglalt helye és iskolai sikerességük kapcsolata – hatósági kérdésből – statisztikusok és szociológusok (első volt közöttük Ferge Sándorné, későbbi névhasználatában Ferge Zsuzsa) vizsgálatának tárgyává vált.¹⁴

A KSH 18 ezer háztartásra kiterjedő, 1960 eleji felvétele alapján a *Statisztikai Szemle* 1962. októberi számában publikálta Ferge az alábbi táblázatot. (Ferge 1962)¹⁵

9. tábla

A gyermekek tanulmányi eredményét jellemző adatok

Az apa (anya) társadalmi-gazdasági csoportja*

Kitűnő
és jeles

Elégéses
és
elégtelen

Kitűnő
és jeles

Elégéses
és
elégtelen

Kitűnő
és jeles

Elégéses
és
elégtelen

tanulók aránya az összes tanulókhoz viszonyítva (százalék)

az általános iskola

a középiskolában

1–4 osztályában

5–8 osztályában

A szülők társadalmi-gazdasági hovatartozása szerint

Vezetőállású alkalmazott,

értelmiségi

Egyéb alkalmazott

Alkalmazottak együtt

Szakmunkás

Betanított munkás

Segédmunkás, hivatalség

stb.

Munkások együtt

49

3

34

6

20

15

34

4

24

12

17

15

40

4

28

10

18

14

21

10

13

17

9

19

17

16

11

23

7

19

8

24

6

29

14

20

17

15

11

21

10

19

Az apa (anya) legmagasabb
iskolai végzettsége

A szülők iskolai végzettsége szerint

Egyetem

Érettségi

8 osztály

8 osztálynál kevesebb

49

2

41

2

22

10

40

1

29

7

16

18

25

8

16

14

13

17

13

19

8

26

9

20

A háztartás egy főre jutó havi
átlagos jövedelme (forint)

A család jövedelmi helyzete szerint

– 400

400 – 600

600 – 800

800 – 1000

1000 – 1400

1400 – 1800

1800 felett

10

25

9

29

6

22

19

15

12

25

13

19

25

8

16

14

16

16

29

8

18

12

16

16

39

4

24

10

11

16

42

2

36

7

14

10

31

8

53

5

44

11

Átlagosan

25

11

17

17

14

17

* A csoportosítás az apa (elvált és özvegy asszonyok esetében az anya) társadalmi-gazdasági hovatartozása, illetve iskolai végzettsége alapján történt.

¹² https://telepesek.mnl.gov.hu/pdf/muhely_X-es.pdf

¹³ https://www.researchgate.net/publication/296641787_Szarmazasi_kategoriak_es_lemorzsolodas_a_kozepiskolaban_1953-1962

¹⁴ Vö. *Educatio*, Vol. 10. (2001). No. 4. pp. 697–704.

¹⁵ E tanulmány készítésének idején vesztítettük el Ferge Zsuzsát. Emlékének tisztelgünk, amikor a modern magyar oktatásszociológia kezdődokumentumának minősíthető táblázatait közreadjuk.

Itt Ferge már kijelölte a három fő tényezőt – a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt (osztálykategóriáktól immár független) helyet, az iskolai végzettséget és a jövedelmet –, amelyen keresztül a szülők hátrányos helyzete kihat az iskolai eredményességre és a középiskolába nem lépésre. Közvetlenül vizsgálta még, hogy a dolgozó, illetve háztartásbeli anyák napközben hogyan helyezik el gyerekeiket, illetve hipotéziseket, megfigyeléseket fogalmazott meg a tanulók motiválásával, segítségével kapcsolatos különbségekről, szülőcsoportonként. Elemezte a testvérek tanulmányi eredményei közötti kapcsolatot is.

A továbbtanulásnál az iskolatípus választásának jelentősége megragadhatóvá vált: az ipari tanulóképzés (a szakmunkásképzők látogatása) már valódi, a középiskolával párhuzamos, részben azonos életkorú fiatalok számára rendelkezésre álló tanulmányi utat jelentett.

18. tábla

A továbbtanulási arányok társadalmi-gazdasági csoportonként

A háztartásfő társadalmi-gazdasági csoportja	Ezer háztartásra jutó			Ezer háztartásra jutó egyetemi hallgatók száma
	középiskolások	ipari tanulók	együtt	
	száma	száma	száma	
Vezetőállású alkalmazott, értelmiségi	142	24	167	31
Egyéb alkalmazott	108	32	140	26
<i>Alkalmazottak együtt</i>	<i>121</i>	<i>29</i>	<i>150</i>	<i>28</i>
Szaktanulmányozó	59	55	114	9
Betanított munkás	44	52	96	7
Segédmunkás, hivatalság stb.	33	47	81	5
<i>Munkások együtt</i>	<i>43</i>	<i>52</i>	<i>100</i>	<i>7</i>
<i>Összesen</i>	<i>69</i>	<i>46</i>	<i>115</i>	<i>13</i>

A tanulmány reflektált a településméretek különbözőségeire, illetve a nemi különbözőségekre is.

20. tábla

A továbbtanulási arányok az alkalmazotti és a munkás-háztartásokban a lakóhely jellege szerint

Lakóhely	Középiskolások	Ipari tanulók	Egyetemi hallgatók
	aránya az összes megfelelő korú népességhez viszonyítva (százalék)		
az alkalmazotti háztartásokban			
Budapest	65	16	32
Vidéki városok	65	14	20
Községek	58	16	9
Összesen	63	15	21
a munkásháztartásokban			
Budapest	28	27	7
Vidéki városok	26	27	5
Községek	14	18	2
Összesen	21	23	4

21. tábla

A fiúk, illetve a lányok továbbtanulása

A háztartásfő társadalmi-gazdasági csoportja	Ezer háztartásra jutó					
	középiskolások		ipari tanuló		egyetemi hallgató	
	fiúk	lányok	fiúk	lányok	fiúk	lányok
száma						
Vezetőállású alkalmazott, értelmiségi	71	71	19	5	18	13
Egyéb alkalmazott	53	55	24	8	17	8
<i>Alkalmazottak együtt</i>	<i>60</i>	<i>61</i>	<i>22</i>	<i>7</i>	<i>18</i>	<i>10</i>
Szaktanulmányozó	30	29	43	12	5	4
Betanított munkás	23	21	45	7	4	3
Segédmunkás, hivatalság stb.	14	19	39	8	3	2
<i>Munkások együtt</i>	<i>24</i>	<i>24</i>	<i>42</i>	<i>10</i>	<i>4</i>	<i>3</i>
<i>Összesen</i>	<i>34</i>	<i>35</i>	<i>37</i>	<i>9</i>	<i>8</i>	<i>5</i>

Az iskolai egyenlőtlenségek fő dimenzióit bemutató tanulmány *megjelenése egybeesett tehát a fizikai dolgozók gyerekeinek továbbtanulását biztosítani hivatott kvótarendszer eltörlésével – de az adatok melyekre alapult, korábban kerültek felvételre. Hasonlóképpen figyelemreméltó, hogy az iskola társadalmi egyenlőtlenségeket továbbgörgető, sőt fokozó hatásáról szóló tan a francia baloldali szociológiához (mindenekelőtt Pierre Bourdieu-höz) kötődik, melyre Ferge is, Csákö Mihály is igen sokat hivatkozott. E francia munkák azonban kifejezetten az 1964. évhez kötődtek, míg az amerikai empirikus szociológia ettől független (de hazai hivatkozásokban szintén felbukkanó) eredményei pedig még kicsit későbbiek. (Ferge 1965)*

Bátran kijelenthetjük, hogy a feltehetően már 1959-ben előkészített 1960-as adatfelvétel kifejezetten azon a magyarországi társadalomstatistikai hagyományon az 1948 előtti iskolai adatszolgáltatási hagyományon alapult, melyet a KSH munkatársai teljes természetességgel tanulmányozhattak. (Andorka Rudolf – szintén a KSH munkatársaként – hasonlóképpen az egyetemi hallgatók társadalmi hátterével kapcsolatban folytatta az 1930 körüli adatfelvételi hagyományt.)¹⁶

A származási kvóták eltörlése után a hatvanas években a szülők társadalmi csoport-hovatartozása és a tanulmányi eredmények kapcsolata, illetve a tanulók továbbtanulási valószínűsége olyannyira a szociológiai kutatások témája lett, hogy egy rövid tanulmányban nem is érdemes elősorolni a kutatásokat (melyek közül Gazsó és Várhegyi kutatásai váltak akkoriban a legismertebbeké). *Nemcsak az iskolák társadalmi összetételét célzó kutatások szolgáltatnak ma ilyen adatokat az akkori viszonyokról, hanem bármely iskolaszociológiai, művelődésszociológiai, ifjúságszociológiai kérdőívnek mintegy háttéradatává vált, hogy a megkérdezettek szülei mivel foglalkoznak, milyen iskolai végzettségűek, s ezek az adatok rendre bekerültek a tanulmányokba is.*

A szülők foglalkozási-iskolázottsági-vagyoni hierarchiában elfoglalt helye tehát e megszorodó (alkalmi cikktől kandidátusi disszertációig¹⁷ terjedő műfaji sokféleséget mutató) elemzések alapján szolgáló adattömeg szerint mindinkább összefüggeni látszott az iskolai lehetőségekkel. Ezt az összefüggést erősítette, hogy megjelentek az iskolán belüli tagozatok, továbbá az érettségit adó középiskola világa is kettévált: a munkaerőpiaci szempontból kiváló technikumra (1969-től szakközépiskolára) és a felsőoktatásba kerülés szinte kizárólagos útját jelentő gimnáziumra. (Más kérdés, hogy a magyar szociológia csekély figyelmet fordított arra, hogy a gimnázium tömegesedésével és a felsőoktatási keretek szűkösségével megjelent az iskoláknak egy jelentős csoportja, mely tanulóinak gyakorlatilag alig adott esélyt a felsőoktatásba kerülésre, s szakmát sem nyújtott. A fizikai munka világának elkerülését, a házaspári pozíció javítását főképp lánytanulóknak tette lehetővé.) A hetvenes években (főképp Csákö Mihálynak és Liskó Ilonának köszönhetően) a szakmunkásképzők társadalmi hátteréről való tudásunk viszont differenciálódott a „szakmablokkok” kidolgozása révén. Intenzíven fejlődtek az iskolahasználat regionális egyenlőtlenségeit mérő kutatások is, Kozma Tamás vagy Forray Katalin munkái (Jáki 1965; Kemény 1968; Kozma 1975; Ladányi–Csanádi 1983; Forray 1988).

Az iskolai anyakönyvek ebben az időszakban – miután megszűnt az arról szóló kérdőpont, hogy milyen volt a szülő társadalmi státusza 1938/1945 előtt – a szülőkre vonatkozóan igen kevés adatot tartalmaztak. Az említett szociológiai felvételek – néhány ezres mintákon – viszont mindig több fontos adatot lekérdeztek, köztük az életkort, iskolázottságot, foglalkozási csoportot. Andor Mihály és Liskó Ilona (ezredfordulás, máig a kérdés legrészletesebb szakirodalmának számító könyvük-

¹⁶ https://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1979/1979_02/1979_02_0176_0198.pdf

¹⁷ Az akadémia disszertációk nyilvántartása szerint: KOZMA TAMÁS: Hátrányos helyzetű tanulók falun, 1972; GAZSÓ FERENC: Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra, 1974; GÁL RÓBERT: Az ifjúsági ipari szakmunkássá válásának néhány társadalmi és pedagógiai összefüggése, 1976; CSÁKÓ MIHÁLY – LISKÓ ILONA: A szakmunkástanulók társadalmi determinációja a hetvenes években, 1979; FORRAY R. KATALIN: Társadalmunk és középiskolája. A képzési kínálat szerepe a középiskola választásában, 1983; RÓBERT PÉTER: Státusz-mobilitás a magyar társadalomban, 1985.

ben)¹⁸ tisztázták, az azonos foglalkozási csoportba (pl. vezető vagy értelmiségi) tartozó személyek közül egyértelműen a magasabb iskolázottságúak gyerekei érik el a jobb iskolai eredményeket, sőt a különböző foglalkozási csoportokba tartozó, de azonos mértékben iskolázott csoportok között kisebb a különbség, mint a foglalkozási csoportokon belül a különbözőképpen iskolázottak között. A magasabb jövedelem s a jobb lakáskörülmények is kevesebbet számítanak: a magasán iskolázottak – ha nem elég tehetősek – más fogyasztási javak feláldozása árán is gyermekük iskoláztatására, különórásra költenek, vagy a kisebb lakásban is úgy szervezik az étterteret, hogy a gyerek jobb eséllyel tanulhasson.

A szülői státusztól függő tanulmányi eredmények nemcsak az általános iskolában jellemzőek, ahová mindenki jár, hanem a középiskolában is, ahová pedig az alsóbb foglalkozási, iskolázottsági csoportokból csak a „jobbak” kerültek. Kitűnik, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek közül a jótanulást is a szülő iskolázottsága határozza meg leginkább. Andor és Liskó elemzése szerint 1963-ban az értelmiségiek általános iskolás gyerekeinek közel harmada, a szakmunkásokénak tizede, a segédmunkásokénak huszada volt kitűnő tanuló. A kitűnőséget a szülő iskolai végzettsége jobban befolyásolja, mint foglalkozási státusza, hiszen 1963-ban a vezető és értelmiségi apák gyerekeinek 55,3%-a kitűnő vagy jeles, az egyetemet végzett szülőknél ugyanez 64%. De az 1990-es évekre (amikor tehát már a kapitalizmus megérkezével az anyagi helyzet szórása sokkal nagyobb, mint az iskolázottságé) is igaz, hogy az egyetemet végzettek gyerekeinek tanulmányi átlaga 4,57, a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek gyermekeinek átlaga pedig 3,77, és két szélsőség között is rendre összefügg az átlag az apa végzettségével. Az iskolai végzettségnek a kilencvenes évekbeli adatok szerint is nagyobb a befolyása, mint a foglalkozásnak. Mindazonáltal az is kitűnik, hogy rosszabb tanulmányi eredmény vagy másféle iskolai kudarc esetén más stratégiát követnek a tanult, mint a tanulatlan szülők. Minél iskolázottabb a szülő, annál kevésbé valószínű, hogy a rossz tanulmányi eredmény az iskola, illetve az iskolatípus elhagyásához vezet, sokkal inkább magántanulási-árnyékoktatási erőforrások megmozgatásához. (Vö. Biró–Gordon Győri 2020)

Andor és Liskó azokról a konkrét mechanizmusokról is beszámol, melyek a tanultabb emberek gyerekeinek iskolázási esélyeit növelik: konkrétan bizonyítható, hogy az ilyen szülők mennyivel másképpen tájékozottak az iskolák belső világáról, erőrendjéről, mint a többiek, hogy mennyivel kevésbé sürgetik gyerekeiket, hogy hosszú távú tanulás helyett mielőbb szakmát válasszanak, hogy mennyivel inkább érzékelik – s gyerekeikkel mennyivel inkább érzékeltetik –, hogy az iskolai tárgyak nem egyenlő súlyúak (pl. nyelvet tudni nem azért kell, mert fontos a jó osztályzat), hogy mennyivel inkább tisztában vannak a szimbolikus tudásjavak jelentőségével. A „milió”, a „beállítódás”, a „kultúra hajszálcsovei” fogalmai mellé olyan világosan empirizálható adatok kerülhetnek, mint a különórák, a könyvek száma, a tanulási tér szervezése, a példaként szolgáló testvérek iskolai életútja: ezek a tényezők kivétel nélkül összefüggtek a szülők iskolázottságával, mégpedig úgy, hogy az iskolázott apák csoportján belül szisztematikusan esélyt javít, ha az anya is iskolázott, illetve, ha a nagypapa is az. (Sőt gyerekeik iskolai esélyeinek befolyásolásában az anya iskolázottsága fokozatosan fontosabbá válik, mint az apáé. Az anya apáénál erősebb hatása – tehetjük hozzá – nemcsak az iskoláztatásra, hanem például a gyerekek istentisztelet-látogatási gyakoriságára, művelődési szokásaira, azaz iskolán kívüli nevelési hatásokra is kimutatható.)

A kistelepülésen lakók rosszabb eséllyel küldik gyermekeiket gimnáziumba, s különösen jó gimnáziumba, de míg az iskolázottsággal lineáris az összefüggés, addig a települési hátránnyal nem az: a legkisebb településeken lakó iskolázottak – minthogy úgy is utaztatni kell gyerekeiket – immár inkább választják a távolabbi jó gimnáziumokat, mint a helyi választékkal megelégedő kisvárosi szülők.

¹⁸ <https://mek.oszk.hu/03600/03672/>

Az iskolázottság több generáción át érezteti hatását, az azonos iskolázottsági csoportba tartozó szülők gyerekeinek továbbtanulási esélyei szisztematikusan összefüggenek nagyszüleik iskolai végzettségével. (Andor–Liskó 2000)

Újabb lehetőségek

1.

A fő összefüggést megerősítő újabb és újabb adatfelvételek közös sajátossága, hogy viszonylag csekély – mindig néhány ezres – esetszámúak, tehát a szülők társadalmi helyzete és a tanulmányi eredményesség kapcsolatának bemutatásakor sosem képes egész országra kiterjedően a helyi iskolapiaci felvázolására, sőt tulajdonképpen a formálisan azonos nevű, de különböző funkciójú iskolák megkülönböztetésére sem. A korábban idézett Karády–Nagy-féle adatbázis ugyan – százszor akkora esetszáma miatt – mutatja a szülők helyi iskolapiacra való viselkedését s a középiskolák közötti különbségeket is, de csak az 1948 előtti időkre vonatkozóan.

Egészen *kitüntetett* státusszal rendelkezik azonban a végül több mint 61 ezer (!!!) érettségi előtt álló diákot (majdnem az összes tizenkettedikes középiskolást) elérő, s tőlük a szülők mindenféle adatait lekérdező, Csákó Mihály vezette 1998-as kutatás, melyet messze nem dolgoztunk még fel teljes körűen.

Csákó Mihály kutatásainak alábbiakban részletesen bemutatott adatbázisa mind a szülőkről, mind az iskolai eredményességről szokatlanul gazdag lehetőségeket kínál.¹⁹

- A diákok születési helyének megkérdezésével megragadhatóvá teszi azokat a szülőcsoportokat, amelyek 1980 és 1998 között területileg mobilak voltak, azaz immár másik megyében élnek.
- A lakóhely és a középiskolázás helye megragadhatóvá teszi azokat a szülőcsoportokat, amelyek – nyilván speciális minőségi igényesség miatt – nem a legközelebbi középiskolába küldik gyermeküket.
- Nemcsak a szülők nemzetiségi hovatartozását kérdezi, ami – az asszimiláció-integráció 20. század végi szintje mellett – csekély értékű adat lenne, hanem azt is, hogy az apai, illetve anyai ág *tekinthető-e még* németnek, szlováknak stb. Igaz, az érdemi válaszok nagyon alacsonyak, de apai ágon azért 4%-nyi németet, s 0,9%-nyi szlovákot konstatál, ami ekkora esetszámnál már látható mennyiség. Sőt „a tekinthető-e még apai, anyai ágon zsidónak?” kérdés is szerepel.
- Az apa és anya foglalkozása, iskolázottsága, vállalkozásának mérete révén a szülők iskolázottságáról is képalkotható. Ezen adatok vonatkozásában ugyan nem hordoz több információt, mint a 2001-es népszámlálás, de egy nagyon fontos differenciálást lehetővé tesz: annak megállapítását, hogy ugyanolyan foglalkozási státuszú, ugyanolyan iskolai végzettségű személyek közül mennyivel tűnnek vonzóbb házasfélnek azok, akiknek a szülei (tehát a megkérdezett gyermek nagyszülei) érettségivel, illetve diplomával rendelkeznek, mint akiknek a szülei iskolázatlanok. És ebben az esetben külön-külön lehet tudni, hogy milyen nemű szülő iskolázottsága milyen nemű gyerek társadalmi felemelkedési esélyét javítja, illetve házasságpiaci esélyét javítja.
- Azt is megtudjuk, hogy a gyerek együtt él-e az édesapjával, illetve édesanyjával – oktatásszociológiai szempontból itt fontos adalék, hogy az együtt nem élő szülő (gyerek tanulmányaira gyakorolt) hatása mennyivel kisebb, mint az együtt élő szülőé –, hogy az iskolázott nagyszülő hogyan javítja a tanuló tanulmányi esélyeit, bár ez utóbbiról Bourdieu már reprezentatív minták alapján is sok mindent elmondott.

¹⁹ Azért tartjuk szükségesnek ezen adatbázis a tanulmány belső arányaihoz képest igen részletes bemutatását, mert feladatunknak tartjuk, hogy az *Educatio*[®] néhai szerkesztőbizottsági elnökének e sajátos hagyatékát szakdolgozók, sőt doktori disszertáció témát keresők figyelmébe is ajánljuk.

- Az idősebb testvérek iskolázottsága vagy iskolába járásának elmaradása egyrészt arra adalék, hogy léteznek-e olyan szülők, akik fiaikat és lányait, első és többedik gyerekeiket eltérő iskolázási stratégiával nevelik, másrészt arra, hogy a tovább tanuló idősebb testvér vagy a szülő iskolázási mintázata hat-e jobban.
- A szülő foglalkozása kiegészítéseképpen az anyagi nélkülözés, anyagi bőség és szűkösség jelzései („előfordult-e, hogy nem volt pénz ennivalóra?”, „van-e otthon színes tv?” típusú kérdések) különösen akkor fontosak, hogyha azonos társadalmi csoportokon belüli finomabb különbségeket keresünk.
- A kisebb felvételek összevontan kezelik a diplomás értelmiség foglalkozási csoportjait, e felvétel viszont részletez, tehát megkülönböztethetjük az általános orvos és fogorvos szülőket vagy a reál-tárgyat tanító és a humántárgyat tanító középiskolai tanár szülőket stb.

Az iskolai sikeresség vonatkozásában is más felvételeknél részletesebb adatunk lesz, hiszen

- egyedileg tudjuk azonosítani az iskolát, ahová a tanuló jár, az iskoláról mindenfelől megtudható adatok alapján az odajárás pusztá lehetősége szerint elhelyezhetjük a diákot egy skálán – ezen belül különösen fontos, hogy egyazon településen belül működő centrális helyzetű, történelmi és újonnan alakult gimnáziumok különböző társadalmi funkcióit elkülöníthetjük egymástól;
- az egyes szakmák tanulására irányuló szakközépiskolákat elkülöníthetjük, a szakmák presztízse szerint is sorba rakhatjuk;
- a szakközépiskolák nevének és címének ismeretében arra is lehetőség van, hogy elkülönítsük azokat az iskolákat, melyek évtizedek óta szakközépiskolaként működtek és azokat, amelyek az érettségit nem adó szakmunkásképzők 1990 utáni válságára válaszul alakultak érettségit adó szakközépiskolává;
- a tanulók iskolán belüli pozíciójának különbözőségét is leírhatjuk, hiszen társadalmilag sosem véletlenszerű, hogy ugyanazon iskolán belül a tanuló a, b, c jelű osztályba került-e;
- társadalmi összefüggést hordoz az is, hogy humántudományi, reálművelődési, informatikai, idegen nyelvi, művészeti, sport, „szakmai tárgyi” tagozatra jár-e, igénybe vesz-e fakultatív órákat;
- a tanulók egyes tárgyakból szerzett 11. tanév végi jegyeit lekérdezte, ami a saját közegében mindenképpen elhelyezi a különböző foglalkozású szülők gyermekeit, de mivel abban az időben az egyes egyetemekre felvételi vizsgával lehetett kerülni, s mivel az adatbázis pontosan mutatja, kiknek a felvételi vizsgája volt sikeres vagy sikertelen bizonyos szakokra, kiszámolhatjuk, hogy az iskola saját skáláján kiosztott jó jegy mekkora prediktív validitással vezetett ugyanazon tárgyból tett sikeres felvételihez – s minél nagyobb ez a prediktív validitás, annál magasabbnak mondhatjuk az iskola színvonalát;
- a felsőoktatásba jelentkezés, ezen belül a hova jelentkezés adata és ennek sikeressége, sikertelensége tovább specifikálja az „iskolai sikeresség” kategóriáját – láthatóvá téve, „hol és kinél merül fel egyáltalán”, hogy az elitegyetemek is célbavehetők;
- a továbbtanulással, annak irányával kapcsolatos motivációs itemekkel való tanulói azonosulás a szülő-család szerepéről informál.

2.

Minthogy az elmúlt bő fél évszázad adatai irányukban egybevágóak, azaz az előnyös szülői csoporthoz való tartozás mindig növelte az iskolai sikerességet, figyelmünket célszerű arra fordítanunk, hogy

- a) nincs arról stabil mérőszámunk, hogy mennyivel növelte;
- b) nincs arról stabil mérőszámunk, hogy e jelenség szórása mekkora;

- c) nem tudjuk idősorosan összehasonlítani, hogy a szülők *különféle* hátrányai közül mikor melyik mennyire hat;
- d) mivel évtizedek alatt az iskolarendszer átalakul, szinte lehetetlen elkülöníteni, hogy az esélykülönbségek csökkenését vagy növekedését mennyiben okozza a szülői-társadalmi csoportok közötti különbségek csökkenése, illetve növekedése és mennyiben az iskolai változások.

Néhány évvel ezelőtt rámutattunk arra, a célzott adatfelvételeket gondosan számba vevő Andor–Liskó-kötet a leghatalmasabb forrást, a népszámlálások eltartottsági statisztikáját figyelmen kívül hagyta. Pedig ha bármely csoporthoz tartozó emberektől megkérdezzük, hogy van-e nekik eltartott általános iskolás tanuló, középiskolai tanuló, egyetemi hallgató gyerekük, akkor rendkívül megbízható, robusztus adatokhoz juthatunk.

Az 1960-as népszámlálás kérdései között szerepelt az is, hogy ki tart el 0–5 éves gyermeket, ki általános iskolás, ki középiskolás és ki főiskolára járó diákot, s fiút e vagy leányt. Az eltartókat – akik maguk voltak a megkérdezettek, itt tehát nincs percepció torzítás – nagyobb foglalkozási csoportok szerint besorolták, s az adatokat a megyei kötetekben is közzétették. Ez pedig azt jelenti, hogy 1960-ban *tiszta* alul- és felülreprezentációs jelzések állnak rendelkezésre, hiszen míg a 0–5 éves, illetve az általános iskolás korú eltartotti csoport teljes körű, a következők már nem, azaz társadalmi csoportonként/megyéenként lehet adni egy pontos arányszámot az általános iskolások és középiskolások, illetve középiskolások és felsőoktatásba járók arányáról, ez pedig egészen pontosan kifejezi a szülők foglalkozásából, illetve lakóhelyéből következő egyenlőtlen esélyeket. (1980-ban megismétlődött ez az adatközlés – tehát még némi idősor is volt.)

Ez a fajta adat csak annyiban torzít, hogy az intergenerációs iskolai mobilitást jelentős részben azok az érintettek okozzák, akik *már nem szüleik eltartottjaként*, hanem önellátóként (esetleg házastársuk-élettársuk támogatottjaként, munkahelyi támogatással stb.) kezdik el, fejezik be iskolai tanulmányaikat, de épp a szülőkre vonatkozó vizsgálatnál ez a torzító hatás nem érvényesül.

Azóta azonban újabb lehetőségek nyíltak. Az elmúlt években hozzáférhetővé váltak az 1960-nál későbbi népszámlálások személysoros adatai. A népszámlálások több verzióban férhetők hozzá. A KSH Népszegstatisztikai Főosztálya TDATA-B18 azonosító szám alatt az 1970-es népszámlálás 44 változóját az adatbázisban megőrző kétszázalékos mintát helyezte el a TÁRKI adatbankjában, a minnesotai IPUMS projektől megigényelhető az 1970, 1980, 1990, 2001-es (és 2011-es) népszámlálás sok fontos változójára kiterjedő 5-5%-os minta. A KSH kutatószobájában ugyanezen népszámlálások 10%-os mintája kutatható, ez (ha valaki vizsgálódását a huszadik századi fiatalok 21. századi iskolázottságnövekedésére lenne kíváncsi) a 2016-os mikrocenzus 810 ezres adattömegével és a 2022-es népszámlálás adattárával egészíthető ki. Aki némi anyagi erőfeszítést is hajlandó tenni (egy kisebb város szülő és diák népességének kutatásakor ez fontos lehet), a 21. századi népszámlálások teljes változatához is hozzájuthat. (Értelemszerűen a 2011, 2016, 2022-es adatok csak azokról a szülő-gyermek-iskolázottság kapcsolatáról számolnak be, ahol a gyermek még 30+ évesen sem költözött el szüleitől, illetve ahol újra összeköltözött az idősebb szülőkkel.)

Az eljárás a népszámlálások esetében mindig a következő: a személysoros adatbázisból leválogatjuk azokat a személyeket, akik saját családjukban „apaként”, illetve „anyaként” azonosíthatók, majd minden egyes család minden egyes „gyermek” státuszú tagja mellé kapcsoljuk az anya és apa összes változóját. Ezt követően a gyerekeket tanulmányi szempontból szabályszerű, illetve lemaradó csoportra osztjuk, természetesen tanulmányi eredményük ismerete nélkül: tehát pl. lemaradó, aki 9 évesen még csak az első osztályt végezte el, vagy aki 16 évesen 8 osztálynál kevesebbet végzett. Szétválaszthatjuk azokat a 16–18 éveseket, akik nem végezték el az általános iskolát, de iskolába mégsem járnak, akik hasonlóan végzettségihiányosok, de iskolába járnak, akik általános iskolai végzettségűek és már nem járnak iskolába azoktól a „le nem maradóktól”, akik általános iskolánál magasabb

végzettségük vagy általános iskolai végzettség birtokában valamilyen más iskolatípusban iskolába járnak.

Ezeket az „iskolai lemaradásokat” a népszámlálás roppant esetszáma és sokféle kérdése következtében a szülők rendkívül sokféle tulajdonságával kapcsolhatjuk össze, tehát egészen pontosan láthatjuk, hogy ugyanolyan (alacsony) szülői iskolázottság mellett pontosan melyik foglalkozás²⁰ vezet nagyobb hátrányhoz, hogy ugyanazon a csoporton belül mennyit ront a magasabb gyermekszám²¹, hogy hogyan érinti helyi társadalomba való kisebb vagy nagyobb beágyazottság²², a lakásméret²³, a lakás településen belüli elhelyezkedése²⁴, a család csonkasága vagy mozaik jellege, a felekezethez tartozás és a szekularizáció, a szülő megnevezhető fogyatékkal élése, a szülők életkora stb. Azaz egyfelől lehetőség nyílik arra, hogy pl. az anya alacsony iskolai végzettsége vonatkozásában négy (gyakorlatilag) huszadik századi robusztus (alapvető) adatot idősorosan (1970, 1980, 1990, 2001) összehasonlítsunk, illetve arra, hogy némely időpontban a szülői tulajdonságok közül sokfélével vonjunk be kombinatívan.

* * *

Bizonyos tehát, hogy a 2020-as évekbeli (és még később munkához fogó) elemző empirikusan jobban meg tudná ismerni a 20. századi szülők társadalmi tulajdonságainak és gyerekeik iskolai esélyeinek (napjainkra is kiható) egykori kapcsolatát, mint a 20. századi elemzők. Más kérdés, hogy a szülők egyenlőtlenségeiből következő iskolai egyenlőtlenségek, továbbörökítőző hátrányok izgatják-e ugyanannyira napjaink társadalomtudósait, mint a néhány évtizeddel ezelőttiüket.

IRODALOM

- AGÁRDI P. (2003) Szociáldemokrata kultúrafelfogás a múlt század első felében. In: *Egyenlítő: Társadalomkritikai és kulturális folyóirat*, Vol. 1. Nos 5–6. pp. 71–79.
- ANDOR M. & LISKÓ I. (2000) *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra Kiadó, Budapest, 2000.
- ANDORKA R. & SIMKUS A. (1983) Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statistikai Szemle*, 1983/6, pp. 592–611.
- BAJKÓ M. (1992) *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között: Sárospatakon, Debrecenben, Pápán, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Pozsonyban, Eperjesen*. Debrecen.
- BALOGH M. & GERGELY J. (1993) *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992: kronológia*. Budapest, História Szerkesztősége, MTA Történettudományi Intézet.
- BIRÓ ZS. H. & GORDON GY. J. (2020, eds) *Árnyékoktatás. Educatio*, Vol. 29. No. 2. pp. 171–278.
- BOUDON, R. (1974) *Education, Opportunity and Social inequality*. New York, Wiley.
- CSÁKÓ M. (2000) *Egy alapműgyanús könyv: Andor Mihály-Liskó Ilona: Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra Kiadó, 2000. *Esély*, Vol. 11. No. 6. pp. 114–116.
- DÖBÖRNÉ F. N. (2018) *A magyar polgári iskolai tanárképzés története: 1868–1947: esély az együttműködésre – professzionalizáció és intézményesülés*. Budapest, Gondolat.
- FEITL I. (2004) *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században: tanulmányok*. FEITL I., SIPOS A. (eds) Budapest, Napvilág.

²⁰ Azaz a nők esetében a segédmunkásság vagy segédmunkás feleségeként való háztartásbeliség.

²¹ És ez összefüggésben van-e azzal, hogy a gyerekek egy része a fennálló házasság előtt fogant, hogy az apának és az anyának nem ugyanazon évben született gyerekei vannak.

²² Azaz mikor és honnét költözött a településre.

²³ Mégpedig a számlálókörzet átlagos lakásméretéhez képest mérlegelt.

²⁴ A számlálókörzet 25–60 éves lakói átlagos iskolai végzettségének és a település 25–60 éves lakói átlagos iskolai végzettségének aránya.

- FERGE S. (1962) A gyermekekkel kapcsolatos néhány kérdés a statisztika tükrében. *Statisztikai Szemle*, 10. sz. pp. 967–992.
- FERGE S. (1965) Örökösök (P. Bourdieu és J.-C. Passeron könyvének margójára). *Valóság*, Vol. 8. No. 7. pp. 94–96.
- FERGE S. (1966) Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság*, Vol. 9. No. 10. pp. 23–26.
- FERGE Zs. (1969) Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága. *Valóság*, Vol. 12. No. 6. pp. 10–19.
- FORRAY R. K. (1988) *Társadalmunk és középiskolája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GAZSÓ F., CSÁKÓ M., LISKÓ I. & MOLNÁR P. (1981) Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. In: *Társadalmi struktúránk fejlődése II*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- GAZSÓ F. & VÁRHEGYI GY. (1965) A művelődési egyenlőtlenségek és az iskola. *Valóság*, Vol. 8. No. 12. pp. 54–62.
- JÁKI L. (1965) A pályaválasztás néhány problémája. *Valóság*, Vol. 8. No. 5.
- KARÁDY V. (1997) *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Akadémiai székfoglaló, 1994. december 7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KARÁDY V. (1997a) Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon: 1867–1945. *Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör.
- KARÁDY V. (2012) *Ethnic and denominational inequalities and conflicts in elites and elite training in modern Central-Europe* = Inégálités et conflits ethniques et religieux dans les élites et leur formation en Europe Centrale moderne. Budapest, WJLF.
- KARÁDY V. (2012a) Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. *Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest, WJLF.
- KEMÉNY I. (1968) *A mobilitás társadalmi összefüggései. Korszerű statisztikai törekvések Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOKOVI L. (1933) A budapesti községi polgári iskolák tanulóinak vizsgálata szüleik társadalmi állása szerint. *OPITK*, 1933/34. pp. 201–209.
- KOLOS T. (1984) *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- KOZMA T. (1975) *Hátrányos helyzet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- LADÁNYI J. & CSANÁDI G. (1983) *Szelekció az általános iskolában*. Budapest, Magvető Kiadó.
- PATAKI F. (1968) Nevelésügyünk és a szociológia. *Társadalmi Szemle*, 1968. No. 11. pp. 72–82.
- RÉBAY M. (2018) Főnemesi családok gyermekei a két dunáninneni evangélikus főgimnáziumban: 1867–1918. In: *Arezzói Guidótól a tabletig: tíz évszázad oktatási-nevelési problémái*. Budapest, L'Harmattan. pp. 63–79.
- RÓBERT P. (1985) *Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII*. Budapest.
- SASFI Cs. (1997, ed.) *Iskola és társadalom*. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5-6-án rendezett konferencia előadásai. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár.
- SASFI Cs. (2013) *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest, Korall.
- SÁSKA G. (2006) A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio*, Vol. 15. No. 3. pp. 593–608.
- UGRAI J. (2011) Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. *Korall*, Vol. 12. No. 46. pp. 87–113.
- VARGA L. (1999) *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest, Napvilág.

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek.